

Gelre

Het middeleeuwse Gelre of Geldern, ontstaan rond de stad Geldern in de driehoek tussen Maas en Rijn, is sinds het einde van de 16^e eeuw stapsgewijs uiteengevallen. Van enige binding tussen de drie Nederkwartieren, die nu onze provincie Gelderland vormen, en het Duitse Overkwartier dat zelfs als bestuurlijke eenheid niet meer bestaat, is nauwelijks nog sprake. Ook een geschiedschrijving die het hele gebied van Geldern omvat ontbreekt. Irmgard Hantsche heeft daar in 2003 echter een belangrijke aanzet toe gegeven.¹

In de tweede helft van de 11^e eeuw wordt een zekere Gerard Flamens genoemd in het slot Wassenberg aan de Roer, in het latere Opper-Gelder. Hij was waarschijnlijk de stamvader van de latere graven van Gelre. Omstreeks 1100 verplaatsten deze hun residentie naar de burcht Geldern aan de Niers. Van daaruit kwam het huis Wassenberg-Gelre geleidelijk aan in het bezit van delen van het huidige Gelderland. In de 12^e eeuw kregen ze de stad Zutphen in handen, waardoor de grondslag gelegd werd voor het latere gebied Gelre-Zutphen. Dat omvatte ook de grote rivieren, Rijn, Waal, IJssel en Maas, die zowel in politiek als economisch opzicht van belang waren.²

De graven van Gelre, zoals zij zich sinds de 12^e eeuw noemden, richtten zich op binding aan het Duitse rijk en expansie in de richting van Brabant, Limburg en Luik en in noordelijke richting. Dat laatste ten koste van de bisschoppen van Utrecht, die in het Oversticht de baas waren. De binnenlandse politiek was gericht op consolidatie. Onder Otto II (1229-1271) werd in 1247-1248 de rijksstad Nijmegen en omgeving verkregen. Hiermee kwam de aansluiting van de noordelijke delen van het graafschap met het zuidelijke deel, rond Geldern, dichterbij. In die tijd begonnen zich ook de steden Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Roermond te ontwikkelen, de hoofdsteden van de latere vier kwartieren, die van Nijmegen, de Veluwe, de Graafschap en het Overkwartier of Opper-Gelre.³

Gedurende de veertiende eeuw waren er schermutselingen met de hertog van Brabant en onderlinge onenigheid. In 1371 stierf het huis Wassenberg-Gelre uit en in 1377 kwam Willem van Gullik aan de macht. In het begin van de 15^e eeuw rees er ontevredenheid onder de ridderschap en in de steden, die meer invloed op het bestuur wensten. Als gevolg daarvan ontwikkelden in de loop van die eeuw de Staten van Gelre en Zutphen zich als een vertegenwoordigend lichaam, waarin de vier kwartieren hun stem lieten horen. In de tweede helft van die eeuw kwam Gelre tijdelijk onder Bourgondisch bestuur. Daarna maakte Karel V er aanspraak op. De regeringsperiode van Karel van Egmond (1492-1538) kenmerkte zich door strijd tegen Karel V. Aanvankelijk met succes, maar zijn opvolger Willem van Gullik kon niet standhouden en moest Gelre bij het verdrag van Venlo, 1543, aan Karel V afstaan. Zo werd Gelre onderdeel van het Bourgondisch-Habsburgse rijk.

Na 1543 bleef de verdeling in vier kwartieren gehandhaafd. Karel V. trachtte deze wel te doorbreken, maar stuitte op de hardnekkigheid van de kwartieren. Gelderland heeft zich aanvankelijk slechts zijdelings met de strijd tegen Spanje bemoeid. Door zijn ligging werd het echter voortdurend geteisterd door de schermutselingen tussen de Spaanse en Staatse troepen. De verovering van Groenlo door Frederik Hendrik (1627) bracht uiteindelijk de drie Nederkwartieren, die de huidige provincie Gelderland vormen, aan de zijde van de Unie. Het Overkwartier bleef in Spaanse handen.

Het Overkwartier

Het Overkwartier, ook vierde kwartier of Kwartier van Roermond genoemd, lag aan weerszijden van de Maas, ongeveer tussen Stevensweert en Well. Het vormde geen aaneengesloten gebied met de drie nederkwartieren, want het hertogdom Kleef lag er tussen. Het was ook geen scherp omlind gebied, maar meer een lappendeken van door elkaar lopende bezittingen en rechten, waarover in de loop der jaren zowel met militaire middelen als in de rechtszaal werd gevochten.

Gedurende de 80-jarige oorlog was het overwegend Spaans bezit, maar er waren wel steeds schermutselingen, vooral als er belangrijke zaken in het geding waren. Bijvoorbeeld toen Spanje, dat geen toegang tot de monden van de Rijn had, in 1626 de Fossa Eugeniana begon te graven, dat de Rijn met de Maas moest verbinden. Het werk werd steeds weer door de Staatse troepen verstoord omdat de Republiek de zo belangrijke Rijnverbinding in eigen hand wilde houden. Toen in 1632/33 Venlo en Rheinberg, begin- en eindpunt van het kanaal, in Staatse handen vielen, werd de aanleg gestaakt. De Staten, die meer belangstelling hadden voor de verbindingen over zee, konden hun macht in dit ver van Den Haag gelegen gebied echter niet consolideren. Bij de vrede van Münster in 1648 bleef het Overkwartier in Spaanse handen.

Na de Spaanse Successieoorlog, bij de vrede van Utrecht 1713 en het Barrièretraktaat 1715, ging het grootste deel van het Overkwartier naar Pruisen. Oostenrijk, hoofderfgenaam van de Spaanse Nederlanden, behield de hoofdstad Roermond en het gebied van Elmpt, Nederkruchten en Wegberg, dat als een scherpe punt het Gullikse gebied binnendrong, en verschillende heerlijkheden die min of meer tot het hertogdom gerekend werden. Gullik kreeg de exclave Erkelenz, die in zijn gebied lag. De voorheen tot het ambt Kriekenbeek behorende steden Venlo en Beesel, het ambt Montfoort, de vesting Stevensweert en Nieuwstadt kwamen aan de Republiek. Ze werden niet weer bij Gelre gevoegd, maar kregen de status van Generaliteitslanden en boden Nederland de mogelijkheid hun stellingen aan de Maas te vestigen.

De lappendeken bleef dus in stand en mede tengevolge daarvan verliep de integratie zeer moeizaam. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in het voormalige Overkwartier, ook in de oostelijke delen, tot in de 19^e eeuw nog overwegend Nederlands gesproken werd. Dat veranderde pas na de vrede van Wenen in 1815, toen de grens tussen Nederland en Duitsland op een kanonschot ten oosten van de Maas werd vastgesteld. Het westelijk gedeelte vormt nu het noorden van onze provincie Limburg, het oostelijke deel maakt sinds 1974 deel uit van de Kreis Kleve. De drie nederkwartieren zijn vrijwel in hun oorspronkelijke vorm in stand gebleven en vormen onze huidige provincie Gelderland. Van het Overkwartier, waaruit Gelre ontstond, zijn tegenwoordig nauwelijks nog sporen te vinden. Alleen de Duitse plaatsnaam Geldern herinnert nog aan de oorsprong van de Nederlandse provincie.

Schoemaker heeft meerdere malen door de drie noordelijke kwartieren van Gelderland gereisd, maar uit niets blijkt dat hij ooit in het Overkwartier is geweest. Toch heeft hij het gewoon in zijn alfabetische beschrijving van plaatsen en huizen opgenomen. Bij de meeste plaatsen heeft tekst gestaan, maar die is door de kopiïsten meestal niet of slechts voor een klein deel overgenomen. Storm Buysing doet het vaak af met 'onbel. tekst'. Uit de reconstructie is wel op te maken dat in het ms ongeveer 55 bladzijden aan het Overkwartier gewijd waren. Daarvan hebben de steden Gelder en Wagendonk (in het Pruisische gedeelte) en Roermond en Venlo (Generaliteitsland) er samen 22. De andere plaatsen of huizen hebben elk één pagina. Enkele er van zijn enclaves in het Pruisische gebied of liggen nog verder weg. Voor zover Schoemakers tekst is overgeschreven, is die aan de bekende bronnen ontleend.

Ook de topografische tekenaars kwamen weinig in het Overkwartier. Van de in totaal achttien tekeningen of plattegronden die Schoemaker van dat landsdeel tekende zijn er 2 naar Abraham de Haen, die in 1730 Roermond bezocht. Bij de andere is aangetekend dat naam en jaar ontbreken; ze zijn waarschijnlijk overgenomen van oudere en mogelijk minder betrouwbare afbeeldingen.

We kunnen ons afvragen waarom Schoemaker het deel dat niet meer tot Nederland behoorde toch in zijn manuscript opgenomen heeft. Dat heeft ongetwijfeld in zijn Inleiding gestaan, maar daarvan kennen we de inhoud niet. Van Wijhe vermeldt slechts dat de inleiding voor een groot deel aan Slichtenhorst is ontleend. Diens boek werd in 1653-1654 gepubliceerd, dus na de vrede van Münster. In het eerste deel geeft hij een beschrijving van de verschillende plaatsen in Gelderland. Paragraaf 97 t/m 107 (p. 59 - 63) handelt over de plaatsen in het Overkwartier, die toen in Spaanse handen waren. Aan het eind daarvan maakt hij deze opmerking:

'De Staeten van de drie overighe deelen van Gelderland verbeyden rechtevoort de gelegenheyd, om, in gevolgh van de ionghsten vrede-handel met Spanien, den Koningh dit gantsse Over-Vierdeel voor geld ofte een ander effenwaardigh pand af te haelen, ende alzoo allenxkens wederom in eenen stal en onder eenen harder te brenghen de verloorende schaepen des huys Israels.'

De latere ontwikkelingen, afgesloten bij de vrede van 1713 en het tractaat van 1715, zijn verwerkt in de daarna verschenen 'Woordenboeken' van o.a. Halma (1725) en Hoogstraten en Schuer (1725-1732). Daarin worden de gebeurtenissen in het Overkwartier gedurende de 80-jarige oorlog en daarna uitvoerig beschreven. Er staat ook in dat de Staten Generaal slechts Venlo en Stevensweert behouden hebben. Niettemin blijft men het Overkwartier en de steden daarin als deel van Gelderland noemen. Dat zal ook de houding van Schoemaker geweest zijn: weliswaar zijn grote delen van het Overkwartier onder vreemde heerschappij, maar ze horen toch bij Gelderland en misschien keert het tij nog eens ten goede.

Niederrheinisch

In de late Middeleeuwen ontwikkelde zich in het handelsverkeer van de Rijn-delta naar de stapelplaats Keulen een eigen spraak. Die werd allengs ook als schrijftaal gebruikt. Bekijkt met de archieven in de steden aan de Nederrijn, van Duisburg tot zowel Tiel als Deventer, dan komt men daarin dezelfde taal en dezelfde ontwikkelingen tegen. Vooral door de invloed van Geert Groote en zijn leerlingen is uit deze taal van kooplieden en klerken een beschaafde taal ontstaan.

In het Kleefsche kreeg het Calvinisme vaste voet en werd de Nederlandsche Statenbijbel maatgevend voor de taal in de 17^e en 18^e eeuw. Dat leidde er toe dat ook op rooms katholieke scholen naast het Latijn het Nederlands werd onderwezen en dat die taal ook in de kerken gebruikt werd. Pas na het Congres van Wenen, 1815, werd het Cleefs-Hollands geleidelijk teruggedrongen en sinds 1828 werd alleen nog Hoogduits onderwezen.⁴ In Schoemaker's tijd werd in het hertogdom Kleef dus nog overwegend Nederlands gesproken en geschreven. Schoemaker kon er in zijn eigen taal met de mensen praten en ook de geschreven bronnen uit dat gebied gebruiken.

In het hertogdom Geldern werd ten westen van de Maas uitsluitend en ten oosten daarvan overwegend Nederlands gesproken. Hoewel het al sinds 1648 Pruisisch was, bleef het Frans nog lang als overheidsstaal in gebruik, zoals dat ook onder de Bourgondische hertogen geweest was. In het dagelijks leven bleef het Nederlands uit de late middeleeuwen bestaan. Pas in de Franse tijd, toen Geldern deel uitmaakte van het overwegend duits sprekende Roerdepartement, met Aken als hoofdstad, kwam een overgang naar de Duitse taal op gang. In die tijd werden ook Duitse schoolboeken ingevoerd.

Het Hertogdom Kleef

Het graafschap en latere hertogdom Kleef is altijd zelfstandig geweest, hoewel het tussen het kwartier van Zutphen en dat van Roermond lag. Slechts gedurende vijf jaar waren Gelre en Kleef in één hand. In 1538 kreeg namelijk op initiatief van de Gelderse Staten de hertog van Kleef het bestuur over Gelre en Zutphen. Maar in 1543 werd Willem van Kleef gedwongen daarvan afstand te doen ten gunste van Karel V.

In 1647 was Johann Maurits van Nassau-Siegen stadhouders van Kleef geworden. Hij maakte er een vorstelijke residentie van met de eens wereldberoemde tuinen en een kuuroord. Het werd een toeristische trekpleister voor welgestelde Hollanders, die er hun eigen taal konden spreken. Ook schilders en (topografische) tekenaars trokken er heen. Daaruit zijn verschillende reisverslagen⁴ en vele tekeningen bewaard gebleven. Pronk en De Haen waren er meermalen en Pronk's leerling Jan de Beijer heeft in Kleef gewoond.

Ook Schoemaker heeft Kleef meermalen bezocht. De historische en wellicht gevoelsmatige band tussen Nederland en Kleef was zelfs zo sterk, dat hij naast de Beschrijving van de verschillende Nederlandse provincies ook een Beschrijving van Kleef⁶ maakte. Het moeten twee delen geweest zijn, één van de stad Kleef en een van het omringende gebied. Het laatste is waarschijnlijk verloren gegaan; het manuscript over de stad Kleef wordt bewaard in het Stadtarchiv aldaar.

De huidige Duits-Nederlandse grens werd in 1816 door het Wenen Congres vastgesteld. In Schoemakers tijd was die door eeuwenlange versplintering zeer onoverzichtelijk. Het gebied rond Zevenaar en het aangrenzende deel ten westen van de Nederrijn met Huissen en Malburgen (onder Arnhem), evenals de enclave Wehl, behoorden toen tot Kleef. Ook Leuth, Keckerdom, Hulhuizen, Tolkamer, Lobith en Spijk waren Kleefs gebied, evenals het gebied rond Gennep en de stad Mook. Het tussen Gennep en Mook gelegen Middelaar behoorde weer tot het Overkwartier. Schoemaker heeft beide plaatsen bij Gelderland beschreven.

Elten en een strook tussen 's Heerenberg en Emmerik behoorden tot het graafschap Zutphen. De heerlijkheid Anholt, bij het Achterhoekse Gendringen, was door de jaren heen min of meer zelfstandig en werd tot Gelre gerekend. Schoemaker heeft het in 1722 bezocht en in zijn manuscript uitvoerig beschreven. In zijn *Beschryving van Gelderland* heeft Schoemaker zich goed aan de grenzen gehouden. Wanneer hij er een enkele keer overheen kwam (Lobith, Schenkenschans, Mook), heeft dat historische achtergronden. Ook zijn een aantal namen ten zuiden van de Maas opgenomen, die op de kaart als fort of kasteel zijn aangegeven of in een enclave liggen⁷.

De kaarten

Schoemaker geeft enkele keren aan dat hij een 'kaart van Slichtenhorst' gebruikte. Hij bedoelt dan een kaart uit de *Geldersse Geschiedenissen* (1654) van Arend van Slichtenhorst. Daarin zijn kaarten opgenomen die gebaseerd waren op het werk van Nicolaes van Geelkercken. Deze kreeg in 1628 van de Staten van Gelderland opdracht kaarten te maken voor 'Historica Gelrica' (1639) van Johannes Isacus Pontanus. Zijn werk bestond uit een overzichtskaart, een kaart van elk der vier kwartieren en vier stadsplattegronden. Dat kaartbeeld bleef anderhalve eeuw bestaan. Latere uitgeverij gebruikten op Van Geelkercken gebaseerde kaarten en brachten daar met meer of minder succes de nodige veranderingen in aan.

Van Slichtenhorst's werk was een vertaling van dat van Pontanus en alle kaarten van Van Geelkercken zijn er in opgenomen. Voor de herdrukken werden die kaarten bijgewerkt. Waarschijnlijk mede daardoor is het moeilijk ze aan elkaar te passen. Er zijn nog al eens verschillen en de grens is niet altijd duidelijk aangegeven. Daar komt bij dat de Noord-pijl op elke kaart weer anders is, afhankelijk van hoe het kaartbeeld het best op het papier paste.

Noten

- ¹ Irmgard Hantsche, *Geldern-Atlas, Karte und Texte zur Geschichte eines Territoriums*, 2003. Ons hoofdstuk 'Gelre en zijn grenzen' was al geschreven toen dit boek verscheen. Hoewel ook Hantsche vooral de ontwikkelingen in het Duitse deel van Geldern behandelt, is dit boek een aanrader voor wie meer over de geschiedenis van 'Gesamtgeldern' wil weten. In 'Quellen und Literatur' (p. 116-127) geeft ze een uitgebreide literatuurlijst.
- ² Over de opkomst van het huis Gelder en de geschiedenis van het gewest is veel te vinden in de website www.graafschap-middeleeuwen.nl.
- ³ Zie verder: 'Enige aspecten uit de geschiedenis van Gelderland' in F.M. Eliëns en J. Harenberg, 'Middeleeuwse kastelen van Gelderland, 1984' en dr. A.C.J.A. de Vrankrijker, 'De grenzen van Nederland', 1946.
- ⁴ Niederrheinisch, Niederländisch, Holländisch, Friedrich Gorissen in *Heimatkalendar für das Klever Land* 1957.
- ⁵ Cl. Bruin, *Kleefsche en Zuidhollandsche arcadia* 1^e dr. 1716, weinig tekeningen. Friedrich Gorissen, *Künstlerreise nach Kleve, 1721*, in *Heimatkalendar für das Klever Land* 1962, p. 33-40 en 153.
- ⁶ S.E.P., 'Cornelis Pronk en zijn reis naar Kleef in Juni 1731' in *Pronkstukken*, no. 6, december 1974, p.138-155.
- ⁷ 'Beschrijving van het Graafschap en Hertogdom Cleef met de afbeelding der meeste steeden van 't selve, en der selver Graeven.' Volgens Maurin Nahuys, die in 'Dietsche Warande' van 1887 een lijst van de handschriften van Andries en zijn zoon Gerrit Schoemaker publiceerde, waren er twee delen. Eén daarvan bevindt zich als

Hs. 30 in het Stadtarchiv Kleve te Kleef. Dat behandelt in hoofdzaak de stad Kleef. Het is niet bekend of het andere deel nog bestaat.

7

Crevecouer, Diedem, Kuijk, Megen, Oyen, Ravestein, Spreeuwenburg, Velp (bij Grave).